

معرفی و نسخه‌شناسی حماسه‌های دینی گورانی

سید آرمان حسینی آبهاریکی (نویسنده مسئول)

دانش آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران
arman.hossaeini@yahoo.com

آسیه صیدی

دانش آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه ارومیه، ارومیه، ایران
asa1097.aa@gmail.com

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۲۶ دی ۱۴۰۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۸ دی ۱۴۰۲؛ صص: ۳۲-۱۰

DOI: <https://doi.org/10.22034/jokl.2024.63019>

چکیده

یکی از انواع ادبی در تاریخ ادبیات کردی، حماسه است که جایگاه ویژه‌ای در این حوزه به خود اختصاص داده است. حماسه‌سرایان گرد در طی سده‌های گذشته، منظومه‌های دینی بسیاری را پدید آورده‌اند که اکنون دست‌نویس‌هایی از آنها به جای مانده است و در صورت معرفی‌شدن، می‌توانند مورد استفاده پژوهشگران حوزه‌های مختلف ادب گردی، به‌ویژه ادب حماسی، قرار گیرند. در میان انواع حماسه‌های ادب گردی-پهلوانی، دینی و تاریخی-حماسه‌های دینی کمتر مورد پژوهش قرار گرفته‌اند؛ منظومه‌هایی که بیشتر غزوات و جنگ‌های زمان پیامبر(ص) و یا نبردهای مصنوعی یکی از نامداران اسلامی همچون حضرت علی (ع)، حمزه سیدالشهدا، محمد حنیفه، خالد بن ولید، ضریح خزاعی و دیگر شخصیت‌های بزرگ دینی را روایت کرده‌اند. نگارندگان در این پژوهش که به روش توصیفی-تحلیلی انجام گرفته است، کوشیده‌اند نخست اطلاعاتی پیرامون حماسه و انواع آن در ادب گردی به دست دهند، سپس منظومه‌های دینی-حماسی گورانی را که در کتابخانه‌های ایران و جهان نگهداری می‌شوند، ضمن نسخه‌شناسی، معرفی کنند.

کورتیه

به کتیک له جوړه نه ده‌بیهه‌کانی میژووی وپژیه کوردی، حماسه‌یه که پیگه‌یه کی تایه‌تی له لم بواره‌دا هه‌یه. له ماوه‌ی سه‌ده‌کانی رابردوودا، نووسه‌رانی حماسه‌ی کوردی کومه‌لیک هونراوه‌ی ئایینیان نووسیوه و ده‌ستنوسه‌کانیان تا هه‌نووک هه‌ر ماوه‌نه‌توهه و نه‌گه‌ر بناستیژین، ده‌کریت له لایهن توپژه‌رانی نه‌ده‌بی کوردی، به‌تابه‌ت بواره‌ی نه‌ده‌بی حماسی که لکیان لئ‌وه‌ر بگریت. له نیو جوړه‌کانی حماسه‌ی کوردیدا (پاله‌وانی، ئایینی و میژووی)، حماسه‌کانی ئایینی که متر لیکولینه‌وه‌ بیان له‌سه‌ر کراوه. حماسه‌کانی ئایینی نه‌وه هونراوانهن که زوربه‌ی شه‌ره‌کانی سه‌رده‌می پیغه‌مبه‌ر(د.خ)، یان شه‌ره دست‌کرده‌کانی به‌کتیک له که سایه‌تیبه ناسراوه‌کانی سه‌ره‌تای ئیسلام وه‌ک ئیمام علی(د.خ)، هه‌مزه(د.خ)، محمد حنه‌فیه، خالیدی کوری وه‌لید، زه‌ریح خزاعی و که سایه‌تیبه مه‌زنه‌کانی تری ئایینی ده‌گپرنه‌وه. له لم لیکولینه‌وه‌یه‌دا که به شیوه‌ی وه‌سفی- شیکاری نه‌نجام دراوه، توپژه‌ران هه‌ولیان داوه سه‌ره‌تا زانیاری له‌سه‌ر حماسه و جوړه‌کانی له نه‌ده‌بی کوردیدا بخنه‌روو، پاشان به‌شیک له هونراوه‌کانی ئایینی- حماسی نه‌ده‌بی گورانی که له کتبخانه‌کانی ئیران و جیهان پاریزراون، وپرای نسخه‌ناسی، بناستیژین.

وشه‌گه‌لی سه‌ره‌کی: نه‌ده‌بی کوردی؛ گورانی؛ حماسه؛ هونراوه‌گه‌لی دینی؛ نسخه‌ی ده‌ستنوس.

واژگان کلیدی: ادب گردی؛ گورانی؛ حماسه؛ منظومه‌های دینی؛ نسخه خطی.

۱- مقدمه

حماسه از رخدادهای پهلوانی و اعمال پهلوانی، دلاوری و مردانگی قهرمانان و پهلوانان یک ملت، یا یک آیین و کیش گزارش و توصیف می‌شود که در راه استقلال کشور یا تکوین حکومت و حفظ آیین خویش می‌کوشند و با دشمنانشان می‌جنگند (رزمجو، ۱۳۸۱: ۲۳/۱). آثار حماسی بسته به موضوع، درون‌مایه و شرایط به وجود آمدن آنها، به انواعی تقسیم می‌شوند، برای نمونه می‌توان از دو نوع منظومه حماسی سخن گفت، نخست: «منظومه‌های حماسی طبیعی و ملی»، دوم: «منظومه‌های حماسی مصنوع». نوع دوم، خود شامل دو گونه منظومه دیگر است: ۱- حماسه‌های اساطیری و پهلوانی، ۲- منظومه‌های حماسی-تاریخی. منظومه حماسی مذهبی یا دینی شرح زندگی یک یا چند تن از قهرمانان دینی است و با توجه به این که حقایق تاریخی با آمیزش وقایع تاریخی و مطالب داستانی به وجود آمده‌اند، زیرمجموعه حماسه‌های تاریخی به شمار می‌روند (نک: صفا، ۱۳۶۳: ۷-۵).

حماسه‌های دینی، حماسه‌هایی هستند که به شیوه‌ای اسطوره‌ای شده‌اند؛ اما هنوز زمینه‌ها و خاستگاه‌های تاریخی‌شان را از دست نداده‌اند. چهره‌ها و شخصیت‌ها و اعمال و زمان و مکان تاریخی‌اند؛ اما با این حال نمودی از افسانه و نمادین بودن و اسطوره‌گی در خود دارند. می‌توان گفت که چهره‌ها در حماسه‌های دینی، دستی بر آسمان اسطوره افشاندند، لیک هنوز پایی در زمین تاریخ درمی‌افشند (کزآزی، ۱۳۷۶: ۱۹۴). در گذشته نه چندان دور، مانند دوره صفوی یا قاجار، کسانی روی متون دینی به عنوان آثار تاریخی تکیه کرده‌اند؛ اما اکنون روشن است که این کار به هیچ روی صحیح نیست و اگر کسی فکر می‌کند که این آثار تاریخی هستند، اشتباه می‌کند؛ اینها، داستان‌هایی شبه‌تاریخی هستند که تنها از لحاظ ادبی و اجتماعی و فرهنگی قابل بررسی و نقل و نقداند. در برساخته‌های این قبیل داستان گزارها، چند نوع روایت ساختگی وجود دارد: نخست بازسازی یک رویداد یا حقیقت تاریخی، دوم ساختن یک داستان از اساس و دیگر ساختن و دستکاری یک داستان

همراه با ارائه تحلیل که در مجموع روندی را برای یک هدف مشخصی نشان می‌دهد. در این قبیل متون داستانی، افزون بر آن که رویدادها و وقایع در بیشتر اوقات ساختگی یا با تغییر شکل ارائه شده، اسامی اشخاص و موقعیت‌های جغرافیایی نیز متفاوت بیان شده است. اسامی برخی از افراد در اصل در منابع تاریخی نیامده، و به کلی ساختگی است (نک: جعفریان و وثوقی، ۱۳۹۳: ۶۱).

در ادب‌گردی حماسه‌های دینی بسیاری وجود دارد که یا غزوه‌ها و جنگ‌های زمان پیامبر را گزارش کرده‌اند و یا نبردهای بیشتر خیالی یکی از دلاوران صدر اسلام همچون علی (ع)، حمزه سیدالشهدا، محمد حنفیه، خالد بن ولید و ... را به نظم درآورده‌اند. افزون بر این، وقایع کربلا و مصایب اهل بیت (ع) و قیام‌های شکل گرفته در جهت خون‌خواهی امام حسین (ع) همانند قیام مختار و ضریر خزاعی موضوع دیگری است از جانب شاعران شیعی دنبال شده است؛ اما نکته قابل توجه در حماسه‌های دینی گورانی، این است در این متون نیز برجسته کردن و همسان‌سازی نبردهای علی (ع) با شخصیت‌های اسطوره‌ای، به‌ویژه رستم مورد عنایت سرایندگان بوده است. چمن‌آرا در این باره نوشته است:

همسان‌پنداری شخصیت‌های دینی و خویشکاری آنها با شخصیت‌های حماسی در جای‌جای روایات دینی قابل مشاهده است. همین‌الگوی همسان‌پنداری است که خویشکاری پهلوانی حضرت علی (ع) را به شخصیت اسطوره‌ای رستم پیوند زده است. جابه‌جایی الگوهای اسطوره‌ای و بازتولید آنها در قالب آموزه‌های دینی و آیینی نمونه‌های بسیاری در فرهنگ‌های ایرانی و به‌ویژه در حوزه زاگرس دارد. بر مبنای باورهای آیین یارسان، رستم در تجلیات ظهوری خود، در ادوار مختلف در پیکر شخصیت‌های آیینی نو نمودار می‌گردد و هر یک از شاهان و پهلوانان نژاده و صاحب‌نام کهن، در گفتمان دینی آیین یاری جلوه تازه یافته‌اند. نامه سرانجام و دفاتر آیینی یارسان مملو از این دست تعابیر است که در بردارنده مفهوم جامه‌گردانی، دونالدون و یا بازگشت شخصیت‌های حماسی در کسوت شخصیت‌های آیینی است (۱۳۹۵: ۲۹۹-۳۰۰).

ضرورت انجام این پژوهش در این است که معرفی و تأمل در حماسه‌های دینی‌گردی می‌تواند دیدگاه سراینده‌گان و محیط آنها نسبت به شخصیت‌ها و بزرگان اسلام را بهتر به نمایش بگذارد. از سوی دیگر، با پرداختن به روایت‌های دیگر از متون حماسی دینی، دریچه‌ای به سوی ادبیات تطبیقی و روایت‌شناسی این داستان‌ها گشوده می‌شود. از آنجایی که بیشتر حماسه‌های دینی‌گردی ترجمه صرف نیستند و در آنها ادبیات نقالی، باورهای بومی و مذهبی نیز دخیل شده، چنین پژوهشی بر آن است این منظومه‌ها را معرفی کند، مقدماتی فراهم می‌آورد تا پژوهشگران این حوزه، پس از این بتوانند میزان و کیفیت تأثیر حماسه‌ملی ایرانیان (شاهنامه) و حماسه‌های برجسته دینی (مانند علی‌نامه، حمله حیدری، خاوران‌نامه و...) را در منظومه‌های دینی گورانی نشان دهند. ضمن این که، برخی از حماسه‌های دینی گورانی تاکنون تصحیح و چاپ نشده‌اند؛ بنابراین مصححان می‌توانند با شناختی که از نسخه‌های خطی این منظومه‌ها به دست می‌آورند، برای تصحیح و ترجمه آنها اقدام کنند.

پیش از این، هادی بیدکی در مقاله «کتاب‌شناسی توصیفی حماسه‌های خطی‌گردی در کتابخانه‌های ایران» (۱۳۹۵)، برخی از حماسه‌های دینی گورانی را به اختصار معرفی کرده، و پیرامون دست‌نویس آنها اطلاعاتی به دست داده است. در پژوهش حاضر، نویسندگان کوشیده‌اند حماسه‌های منظوم گورانی را که در کتابخانه‌های داخل و خارج از کشور و یا در آرشیو نسخه‌پژوهان و مصححان ادب گورانی نگهداری می‌شود، معرفی کنند؛ سپس ذیل معرفی هر منظومه، روشن سازند که آیا این منظومه تاکنون چاپ شده است یا خیر؟ و اگر در ادب فارسی چنین منظومه‌هایی وجود دارد، روایت فارسی آنها را نیز به اختصار توضیح دهند.

۲- معرفی و نسخه‌شناسی حماسه‌های دینی گورانی

از جمله حماسه‌های دینی برجسته و مشهور در ادب گورانی که بیشتر آنها تاکنون به زیور چاپ آراسته نشده‌اند- می‌توان به منظومه‌های ذیل اشاره کرد:

۱-۲- جنگ‌نامه علی (ع) و طال مغربی

مضمون این منظومه، نبرد علی (ع) و شاه طال در مغرب‌زمین است. پژوهشگران، داستان نبرد علی (ع) و طال مغربی را ساخته و پرداخته مناقب‌خوانان عصر صفوی دانسته‌اند (نک: ذوالفقاری و باقری، ۱۳۹۴: ۹). تردیدی نیست سراینده این جنگ‌نامه هم در پی ساخت حماسه‌ای مصنوع بوده است و نمی‌توان وجه تاریخی برای آن قائل شد. از این منظومه پنج دست‌نویس شناسایی شده که عبارت است از:

الف- نسخه دانش‌سرای عالی- کتابخانه میرزا عبدالعظیم‌خان قریب

گرگانی

یک نسخه از منظومه «جنگ‌نامه علی(ع) و طال مغربی» همراه با چند منظومه گورانی دیگر در مجموعه شماره ۱۹۱ (گ ۸۲-۱۰۴) دانش‌سرای عالی- کتابخانه میرزا عبدالعظیم‌خان قریب گرگانی نگهداری می‌شود. خط نسخه، نستعلیق و قطع آن رقعی است. نسخه ۲۲ برگ و ۶۱۹ بیت دارد و در هر صفحه آن پانزده بیت در دو ستون کتابت شده است. نام سراینده و کاتب در نسخه مشخص نیست؛ اما در ابیات پایانی، تاریخ نظم منظومه ۱۲۷۳ ق. آمده است:

تاریخ ای نظم ویردهی ورین	الف اثنین مآته ثلاثه سبعین
«ج ع ر» چنی حرف «غین»	تاریخ ای نظم آوردم به زین

برگردان: تاریخ نظم این گفته پیشینیان، «الف اثنین مآته ثلاثه سبعین» [= ۱۲۷۳ ق.] است. / تاریخ نظم این منظومه را به ذهن آوردم: «ج ع ر» و نیز «غ» [= ۱۲۷۳].

منظومه پس از «بسم الله الرحمن الرحیم»، با بیت ذیل آغاز می‌شود:
معبود بی‌باک پادشای شاهان معبود بی‌باک

و با ابیات الحاقی ذیل- که به نظر از کاتب است- پایان می‌پذیرد:

هزاران درود، هزاران هزار	صلوات بو به روح احمد مختار
هزاران درود، هزاران صلوات	به روضه‌ی پر نور خاصان درگات
اهل ای مجلس چنی خواننده	جه روژ محشر نبان شرمنده
به روی محمد صد هزار سلام	کوتاه بی سخن باقی والسّلام

پیش از آغاز منظومه، متنی به نثر در معرفی نسخه آمده است:

«آمدن طال مغربی به عزم رفتن مدینه و بردن حسنین به مکر و حیلۀ پیره زال و برگشتن طال به مغرب زمین و رفتن امام امیرالمؤمنین به مغرب زمین و دعوا کردن جناب علی با طال مغربی و کشته شدن طال مغربی از دست امام علی و آوردن حسنین؛ مراجعت امام به شهر مدینه به خدمت سیّد کائنات... و شاد شدن فاطمه به دیدار مبارک ایشان، فرح و سرور بی‌نهایت روی داد».

ب- نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی

در کتابخانه مجلس شورای اسلامی هم یک نسخه از این منظومه با عنوان «غزوات امام علی با طال مغربی» به شماره ۹۷۸۴ محفوظ است. این نسخه سی برگ دارد که در هر صفحه دوازده بیت به خط تحریری کتابت شده است. جالب توجه است کاتب در ترقیمه، نام کتاب را «فتح الحیدر» دانسته است: «تمام شد کتاب فتح الحیدر. تمت از دست حقیر سراپا تقصیر احمد ابن درویش خدامراد در ماهی صفر، سنه ۱۲۶۰ روز دوشنبه ساعات [= ساعت] ۶».

در متن نسخه، تاریخ کتابت، بر حسب ظاهر ۱۲۶۰ رقم خورده که با پذیرش صحت خوانش، با تاریخ سرایش نسخه شماره ۱۹۱ دانش‌سرای عالی- کتابخانه میرزا عبدالعظیم خان قریب گرگانی که ۱۲۷۳ ق. آورده شده، همخوانی ندارد. هرچند یوسف بیگ باباپور و هادی بیدکی در معرفی این نسخه، تاریخ کتابت آن را ۱۳۶۰ ق. دانسته‌اند (نک: بیگ‌باباپور، ۱۳۹۴: ۵۲؛ بیدکی، ۱۳۹۵: ۸۴). آغاز نسخه با نسخه کتابخانه قریب برابر است؛ اما انجام نسخه متفاوت است. کاتب که اهل سنت بوده، و طبع شاعری داشته است، ابیاتی در وصف خلفای راشدین و منقبت اهل بیت

(علیهم السّلام) بر منظومه افزوده است.

ج- نسخه‌های کتابخانه ملّی

در کتابخانه ملّی و مرکز اسناد ایران سه نسخه از این منظومه به شرح ذیل موجود است:

۱- در مجموعه شعر گردی محفوظ در کتابخانه ملّی به شماره ۹۲۵۱-۵ که ۳۳۸ برگ است، «جنگ‌نامه علی (ع) و طال مغربی» (گ ۱۲۷-۱۴۷) در ۳۸ صفحه به خط نستعلیق آمده است. در برخی از صفحات، ابیات به صورت عمودی و در چهار ستون کتابت شده است. در بیت آخر که بیت معروف «هزاران درود هزاران سلام / ز ما بر محمّد علیه‌السلام» است، تاریخ کتابت ۱۳۰۰ ق. قید شده است. کاتب در دو صفحه مانده به آخر، خود را «ملاً محمّد کریم ابن مرحوم ملک محمّد بلبان‌آبادی» معرفی کرده، و در ابیات پایانی، نام خود و سراینده اثر را چنین آورده است:

کاتب الحروف کریم مسکین	خاک پای جمیع اهل مسلمین
کوتاه کر عزیز هرزه‌ی بی‌کمال	پناه بر به ذات دانای لایزال
واته‌ی نامربوط مکرّی تقصیر	زوخاو موری جه پرده‌ی ضمیر
بابوت محمّد نام ویت عزیز	گرتنی نَور راگه‌ی بی‌تمیز
نان نوکری فامت کردن کم	وَشی روزگار ندینی و چم
چونکه اوجاخ کور دلت پرّ دردن	وَشی روزگار دنیات نوردن...
اید روایت بی جه لطف باری	آوردم به نظم پی یادگاری

برگردان: کاتب این حروف، «کریم» مسکین، خاکِ پا و کمترین جمیع مسلمانان است. / ای عزیز که چندان کمالی نداری و هرزه‌گویی می‌کنی، [روایت را] کوتاه کن و به خداوند دانای لایزال پناه ببر. / گفته نامناسب را با کاستی بر زبان می‌آوری و از پرده ضمیر خود خونابه می‌نوشی. / پدرت «محمّد» و نام خودت «عزیز» است و راهی در پیش گرفته‌ای که چندان بر آن تسلط و مهارت نداری. / نان نوکری فهمت را کاسته است و خوشی روزگار را چشم ندیده‌ای. / از آن جایی که اجاق کور هستی، دلت پر از درد است

و خوشی روزگار و دنیا را به خود ندیده‌ای. / این روایت را با لطف خداوند باری، برای یادگار [ماندن در میان مردمان] به نظم درآوردم. سپس تاریخ نظم منظومه را همچون ابیات نسخه کتابخانه قریب، یعنی «الف اثنتین مائه ثلاثه سبعین = ۱۲۷۳ ق.» نوشته است. گفتنی است این نسخه با نسخه کتابخانه قریب بسیار همخوان است و در هر دو نسخه تاریخ نظم سروده به شرح بالا ذکر شده است. کاتب نام خود را پیش از سراینده ذکر کرده، و از ابیات یادشده چنین استنباط می‌شود که سراینده «عزیز بن محمد» بوده است.

۲- نسخه‌ای دیگر از این جنگ‌نامه به اشتباه در دو بخش مجزا به شماره‌های ۵-۹۴۹۵ و ۵-۹۴۹۸ و با عناوین «شاه مغرب زمین» و «جنگ‌نامه حیدر» در کتابخانه ملی ثبت شده است. آغاز و انجام نسخه افتاده و تنها ۳۰ صفحه از آن به خط نستعلیق باقی مانده است. آغاز افتاده:

جه لطف کرم دهنده‌ی باری باورو و نظم پی یادگاری
برگردان: ... [باشد که] با لطف و کرم خداوند روزی ده و متعال، [داستان
را] برای یادگاری به نظم درآورد.
و انجام افتاده:

بُو طور حمله کرد شاه دلاور ریزا چون خزان دست و پا و سر...

برگردان: به‌گونه‌ای شاه دلاور حمله کرد که دست و پا و سر همچون [برگ‌های درختان در] خزان فروبارید.
۳- در کتابخانه ملی مجموعه‌ای گردی به شماره ۵-۷۸۰۲ نگهداری می‌شود که در آن خسرو و شیرین خانای قبادی، جنگ‌نامه علی (ع) و طال مغربی و رباعیات و اشعاری پراکنده صحافی شده است. جنگ‌نامه در ۳۹ صفحه به خط نستعلیق کتابت شده، و آغاز و انجام دارد. آغاز نسخه با نسخ دیگر متمایز است:

جهان‌آفرین پادشای بی‌باک جهان‌آفرین
چون کاتب بر مذهب تشیع بوده، ابیاتی در منقبت معصومین

(علیهم‌السّلام) بر منظومه افزوده، و آن را با بیت معروف «هزاران درود
هزاران سلام/ ز ما بر محمّد علیه السّلام» به انجام رسانده است. در انجامة
نسخه تاریخ کتابت «غرّة رجب ۲۴ فارسی یونت ایل [= سال اسب] در
سنه ۱۲۷۵» آمده است.

۲-۲- خالد بن ولید و حضرت علی(ع)

این منظومه کوتاه، داستان نبرد خالد بن ولید با طایفه کفار است
که پس از رشادت‌ها و دلاوری‌های بسیار اسیر آنان می‌شود و سرانجام
پیامبر(ص)، علی(ع) را برای رهایی خالد به میدان می‌فرستد. علی(ع)،
خالد را نجات می‌دهد و با سپاه خود، کافران را به هلاکت می‌رساند. از
این منظومه، سه نسخه خطی در دست است:

الف- نسخه نخست در کتابخانه مجلس شورای اسلامی با شماره ۹۷۸۲
نگهداری می‌شود، دوازده برگ دارد و به خط نستعلیق تحریری کتابت
شده است. از نظر بلاغت و استواری، منظومه‌ای سست است که سراینده
تنها بر آن شده روایت خود را به سرانجام برساند. صفحه آغازین منظومه (=
سیزده بیت)- شامل مناجات و منقبت خلفای راشدین- نونویس است. در
انجام نسخه، منظومه به «عبدالله» نامی نسبت داده شده است:

هرچند «عبدالله» نینش طاعت	بیخشی یا رب به شای شفاعت
یه «عبدالله» واتن درون پر جه غم	بلکم خداوند لیش گرو کرم

برگردان: هرچند «عبدالله» [اندوخته‌ای از] طاعت و عبادت ندارد، یا
رب تو او را به شاه شفاعت کننده [= پیامبر اسلام(ص)] بیخشای. / این
[منظومه] را عبدالله گفته که درونش پر از غم و اندوه است؛ باشد که
خداوند او را مورد لطف و کرم خود قرار دهد.

در ترقیمه نسخه نیز آمده است: «به اتمام رسید در روز شنبه از دست
فقیر سراپا تقصیر عبدالرحمن ابن شیخ مصطفی کلانی برای جناب سید
عبدالرحمن اعمی اوبهنگی الاصل فی هفتم شهر صفر المظفر در تاریخ
سنه هزار و سیصد و بیست و هفت ۱۳۲۷ [هجری]». آغاز:

به نام بی چون پادشای بی‌باک لا شریک له، فرد تنیای تاک

برگردان: به نام خداوند بی چون، پادشاه بی‌باک؛ آن که شریکی برای او نیست و یگانه و یکتاست.

انجام پیش از بیت معروف و مرسوم «هزاران درود هزاران سلام/ ز ما بر محمد علیه السلام):

هرچند حاضران چه مجلس یکسر صلوات بدن و روی پیغمبر

برگردان: تمام حاضرانی که در مجلس هستند، به جمال پیغمبر(ص) صلوات بفرستند.

ب- نسخه دوم این منظومه هم در کتابخانه مجلس شورای اسلامی محفوظ است. این نسخه همراه با چند منظومه دینی و غنایی در مجموعه شماره ۱۷۶۸۰ (گ ۱۸-۳۰) آمده و خط آن نستعلیق تحریری است. در نسخه، نام سراینده، کاتب و تاریخ کتابت نیامده است و از آن جایی که خط کتابت منظومه‌ها یکسان نیست، نمی‌توان تاریخ دیگر منظومه‌ها را به این اثر نیز نسبت داد. آغاز:

صَبور سَتَّار سمیع البصیر، صبور سَتَّار

برگردان: [خداوند] شکیبا و پوشاننده [عیب‌ها] است؛ او شنوایی بینا و شکیبایی ستَّار است.

انجام پیش از بیت معروف و مرسوم «هزاران درود هزاران سلام/ ز ما بر محمد علیه السلام):

ماشالله لیت بُو خالدِ نامدار چونِت سَندِ قصاص نه اهل کفار

برگردان: ماشاءالله به تو ای خالد نامدار؛ چرا که از اهل کفر قصاص ستاندی.

ج- نسخه سوم، در کتابخانه ملی جمهوری اسلامی همراه با چند منظومه پهلوانی و دینی در مجموعه شعری به شماره ۹۲۵۱/۱۱ (گ ۲۷۳-

۲۷۸) نگهداری می‌شود. این نسخه به خط نستعلیق تحریری و در چند ستون عمودی کتابت شده که در هر صفحه ۲۶-۲۹ بیت آمده است. نسخه، سرنویس ندارد و با بیت ذیل آغاز شده است:

بکروم تعریف سیف‌الله رشید چطور قر گردن گوران پلید
برگردان: [دلآوری‌های] سیف‌الله رشید که چگونه گبران پلید را نابود ساخت، شرح می‌دهم.
انجام:

هر کس حاضر بو نه مجلس یکسر صلوات بوانو به روح پیغمبر

برگردان: هر که در مجلس حضور داشته باشد، به روح پیغمبر (ص) صلوات بفرستد.

۲-۳- خاورنامه

«خاورنامه/ خاوران/ خاورزمین/ خاوران‌نامه» منظومه‌ای دینی است که مضمون آن جنگ‌های حضرت علی (ع) در خاور زمین است. در این منظومه، افسانه‌ها و داستان‌های خیالی از سفرها و نبردها و دلآوری‌های علی (ع) و یارانش همچون مالک‌اشتر، ابوالمعجن، سعد، عمره، میرصیاف و... در سرزمین خاوران با شاهان خاور به نام جمشیدشاه، قباد، طهماس‌شاه، صلصال‌شاه و سپاه دیوان و اژدها روایت شده است. تاکنون منظومه گورانی خاوران‌نامه تصحیح و چاپ نشده و به نظر می‌رسد این روایت ترجمه و یا بازآفرینی شده خاوران‌نامه ابن حسام خوسفی باشندنگارندگان از خاوران‌نامه گورانی چهار نسخه خطی شناسایی کرده‌اند:

الف- نسخه نخست، همراه با داستان «میرحمزه عرب» ضمن مجموعه‌ای در کتابخانه دولتی برلین به شماره /Hs. or. 13922/ نگهداری می‌شود. این نسخه ۱۹۵ صفحه (گ ۴۸-۱۴۶) دارد و خط آن نستعلیق تحریری است. در هر صفحه سه ستون و در هر ستون دوازده تا چهارده بیت نوشته شده است. عنوان کتاب در صفحه‌ای جدا «کتاب خاوران، مشهور به جنگ

حضرت علی کرم الله وجهه» معرفی شده، و تاریخ ابتدای تحریر آن «یوم سه شنبه ۷ جمادی الثانی ۱۲۶۶ [هجری]» قید گردیده است. آغاز: به نام خدای بی مثل و مثال پادشای قدیم حی لایزال

برگردان: به نام خداوند بی مثل و مثال؛ پادشاه قدیم و حی لایزال.
انجام افتاده:
لشکر خیزیا وینه‌ی رود نیل آوردن قطار اشتران و فیل...

برگردان: لشکر همانند رود نیل به حرکت درآمد؛ قطار و قافله اشتران و فیلان را آوردند.

ب- نسخه دوم هم، در کتابخانه دولتی برلین به شماره /Hs. or. 9778/ محفوظ است. این نسخه دارای آغاز و انجام است و ۲۳۶ برگ (گ ۷-۲۴۳) دارد. خط آن نستعلیق تحریری و در هر صفحه به طور متوسط ده بیت کتابت شده است. در سرنویس نسخه، پیش از «بسم الله الرحمن الرحیم»، «هذا کتاب خاور زمین و به نستعین» نوشته شده و در ترقیمه آمده است: «تمته الکتاب به عون الملک الوهاب، اتمام پذیرفت، کتاب خاورزمین معجزنامه حضرت امیرالمؤمنین در یوم دوشنبه چهاردهم ربیع الثانی من شهر سنه ۱۳۳۳ [هجری]».

شش برگ نخست نسخه، مناجات‌نامه الماس خان کندوله‌ای است که در ترقیمه برگ ششم، کاتب خود را «محمد رحیم ولد مرحوم مشهدی کریم» معرفی کرده است. از آن جایی که خط نسخه یکسان است، تردیدی نیست که «محمد رحیم» کاتب خاور زمین نیز بوده است. برای آشنایی بیشتر با مناجات‌نامه الماس خان کندوله‌ای و احوال و آثار شاعر، نک: (کندوله‌ای، ۱۳۹۷: ۱-۶۳). آغاز:

به نام بی چون حی ذوالجلال پادشای قدیم بی مثل و مثال

برگردان: به نام خداوند بی چون، حی و ذوالجلال؛ پادشاه قدیم و بی مثل و مثال.

انجام پیش از بیت معروف و مرسوم «هزاران درود هزاران سلام/ ز ما بر
محمد علیه‌السلام):

یا رب وَ حرمت انبیا تمام ببخشی گنای شیعیان تمام

برگردان: خداوندا تو را به حرمت تمام پیامبران [قسمت می‌دهم که
گناه همه شیعیان را ببخشی.

ج- نسخه سوم خاوران‌نامه گورانی در کتابخانه ملی جمهوری اسلامی
ایران به شماره دستیابی ۲۲۱۲۷-۵ موجود است. انجام این نسخه افتاده
است و از آغاز سرنویس ندارد؛ در واقع نسخه از بخش «رسیدن مالک‌اشتر
به شهر خاوران به خدمت امیر صفدر» آغاز و تا «آمدن صلصال» را در
بر دارد. خط آن نستعلیق تحریری و در هر صفحه به طور متوسط سیزده
بیت در دو ستون نوشته شده است. نام سراینده، کاتب و تاریخ کتابت
نامشخص است. آغاز:

ابتدا به نام داور دانا قادر قیوم، حیّ توانا

برگردان: نخست به نام خداوند داور و دانا؛ قادر قیوم و حیّ توانا.
انجام افتاده:

ایدش دی وَ چم معجن پر سام دل و درونش آگر گرت تمام...

برگردان: معجن سهمناک این را که به چشم دید، دل و درونش همگی
آتش گرفت.

د- نسخه چهارم نیز در کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران در
مجموعه‌ای از داستان‌های حماسی و دینی به شماره دستیابی ۹۲۵۱/۲
نگهداری می‌شود. نسخه دارای آغاز و انجام است و به خط نستعلیق
تحریری در ۱۱۷ برگ (گ ۹-۱۲۶) نوشته شده است. کاتب در هر صفحه
به صورت میانگین پانزده بیت نوشته و در ترقیمه آورده است: «تمت
شد کتاب خاورنامه در یوم جمعه هفتم ربیع‌الاول از دست حقیر سراپا
تقصیر ملاً محمدکریم به جهت خود در قریه هوانله عفو بفرمایید سنه
۱۲۹۶ [هجری]». آغاز:

به نام خدای بی مثل و مثال پادشاه قدیم حیّ ذوالجلال

برگردان: به نام خداوند بی مثل و مثال؛ پادشاه قدیم و حیّ ذوالجلال.
انجام پیش از بیت معروف و مرسوم «هزاران درود هزاران سلام/ ز ما بر
محمّد علیه السلام):

هر کس آدمن خلاصه‌ی کلام دعای پی کاتب بوانو تمام

برگردان: خلاصه‌ی سخن این که هر کس انسان [راستین و معتقد]
است، برای کاتب دعایی بخواند.

۲-۴- رعد جندی

درونمایه‌ی این منظومه نیز همچون بیشتر حماسه‌های دینی، گره‌گشایی
علی(ع) در نبردها و به هلاکت رساندن کافران است. روزی پیامبر(ص)
عازم شکار می‌شود و با صحابه به صحرا می‌روند. ایشان از علی(ع)
می‌خواهند که جایی درخور را که آب داشته باشد، برای استراحت بیابند.
علی(ع) پس از طی مسافت بسیار با اردوگاهی مواجه می‌شوند که
خالی از انسان است. پیرمردی ناتوان آن جاست و علی(ع) از او می‌پرسد
که چگونه است که اردو و لوازم همه پابرجاست؛ اما مبارزان و دلاوران
ناپیدايند؟! پیرمرد می‌گوید: آنان که بت پرست بودند، چون خبر آمدن
سپاه اسلام به این سامان را شنیدند، گریختند و لوازم و تجهیزات خود را
همراه نبردند. علی(ع) از آن مرد دینش را می‌پرسد و او خود را بت پرست
معرفی می‌کند. ایشان به او می‌گوید: یا ایمان بیاورد و یا با ذوالفقار او
را به هلاکت می‌رساند؛ اما پیرمرد نمی‌پذیرد و کشته شدن خود را برای
کودکی نیز آسان می‌داند. در نهایت علی(ع) آن پیرمرد را نزد پیامبر(ص)
می‌آورد و رسول او را به دین اسلام فرامی‌خواند. پیرمرد می‌گوید: همسری
دارم که از من پیرتر است و پیوسته در کارها با او مشورت کرده‌ام، اینک
اگر او به دین تو گروید، من نیز مسلمان خواهم شد. پیامبر و صحابه به
خانه‌ی پیرزن می‌روند و او می‌گوید اگر تو پیامبری، با معجزه رسالت خود

را آشکار کن. پیامبر خواست او را می‌پرسد و او کشتن شیر و اژدها در بن چاهی را که تاکنون کسی موفق به آن کار نشده است، درخواست می‌کند. پیامبر (ص) از یاران می‌خواهد که کسی داوطلب شود که مالک اشتر اعلام آمادگی می‌کند و روانه کارزار می‌شود. مالک با شیر و اژدها درگیر می‌شود؛ اما آنها به درون چاه می‌گریزند، مالک سنگ بزرگی را درون چاه می‌اندازد و صدای ناله بلند می‌شود. یکی از یاران با ایمان به درون چاه می‌رود که بداند آیا شیر و اژدها کشته شده‌اند یا خیر؟ طنابی بلند به آن مرد می‌بندند و او را به درون چاه می‌فرستند؛ اما پس از مدتی که طناب را بالا می‌کشند با پیکر بی‌سر آن مرد روبه‌رو می‌شوند. مالک بر آن است که خود به درون چاه برود، ولی سپاهیان می‌خواهند او از پیامبر (ص) رخصت بگیرد. چون خبر به پیامبر (ص) می‌رسد، ناگاه جبرئیل نازل می‌شود و ضمن تسلیت به خاطر شهادت آن صحابه، نوید فتح و کشتن شدن شیر، اژدها و رعد جندی به دست حضرت علی (ع) می‌دهد. سرانجام علی (ع) با یاری خواستن از خداوند و رخصت از پیامبر (ص) به نبرد آن سه می‌رود و پیروز از میدان نبرد بیرون می‌آید. آن زوج کهن‌سال نیز بدین‌گونه اسلام می‌آورند.

نسخه «رعد جندی» که با منظومه پهلوانی گورانی «رستم و رویین‌تن» صحافی شده، در کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران به شماره بازیابی ۵-۷۸۰۵ موجود است. این نسخه چهارده برگ (گ ۲۶-۴۰) دارد که به‌طور میانگین در هر صفحه دوازده بیت با خط نستعلیق تحریری کتابت شده است. از سراینده و کاتب نامی به میان نیامده، و تنها در ترقیمه، تاریخ کتابت قید شده است: «تمت شد رعد جندی در بیست و دوهم ماهی شعبان المعظم سنه ۱۲۷۸ [هجری]». آغاز:

رویی محمد شاه انبیا آرو نشتنی به تاک [و] تنیا

برگردان: روزی محمد (ص)، شاه انبیا، به تنهایی نشسته بود.

انجام پیش از بیت معروف و مرسوم «هزاران درود هزاران سلام/ ز ما بر محمد علیه‌السلام):

شاد بی به رسول راحل به دل شاد شین به دماوه به مانند باد

برگردان: راحل از رسول(ص) خشنود شد و با دلی شاد به سرعت [= همانند باد] بازگشتند.

۲-۵- روضه‌الاحباب/ دعوای کربلا

«روضه‌الاحباب در مقتل»، منظومه‌ای است دینی دربارهٔ قیام امام حسین(ع) و مصایب دشت کربلا که در کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۳۷۲۱ نگهداری می‌شود. حسینی آباریکی، این منظومه و چند حماسهٔ دینی دیگر را که در ادامه بدان‌ها پرداخته می‌شود، در مقاله‌ای بررسی کرده، و نسخه‌های خطی آنها را معرفی نموده است (۱۳۹۴: ۱۵۵-۱۸۰). این منظومه به گردی گورانی در ۱۰۱ برگ و در هر صفحه هجده الی بیست بیت کتابت شده است. نسخه عاری از هرگونه آرایش و خط آن، نستعلیق است. سراینده و تاریخ کتابت آن نامشخص است. نسخه از آغاز افتادگی دارد و با ابیات ذیل شروع می‌شود:

داماد رسول شیر خداوند بند بربر گیر در جَه خبیر کند
شای دلدل سوار نه بحر [و] نه شط مرحب ملعون به تیغ کرد دو لَت

برگردان: [علی(ع)] داماد حضرت رسول(ص) و شیر خداوند است؛ او بند بربر را بست و دروازهٔ خبیر را از جای کند. / او شاه دلدل سواری است که در دریا و شط [نیز فرمانرواست]؛ و اوست که مرحب ملعون را با تیغ خود دو نیمه کرد.

با ابیات زیر پایان می‌پذیرد:

حسن [و] حسین شهید مقتول صلوات به دیدار اولاد رسول
بویکر [و] قاسم، شاه علمدار صلوات [و] سلام [هزاران] هزار

برگردان: درود بر حسن و حسین(ع)، آن شهیدان کشته شده و درود و صلوات به سیمای اولاد پیامبر(ص) / بویکر، قاسم و شاه علمدار (= عباس). هزاران هزار صلوات و درود نثار آنان باد.

به نظر می‌رسد این منظومه ترجمه‌ای از روضه‌الاحباب و نام اصلی آن «دعوی کربلا» باشد؛ چنان که شاعر سروده است:

جنگ شاه حسین، او شاه جلا	بواچون تمام «دعوی کربلا»
بلکم بوانان یارانِ جانی	«دعوی کربلا» واچوم گورانی
هرکس فهمش بو، ببو به کباب	تا که حالی بان جه معنای کتاب
جه «روضه‌ی احباب»، هر جه نو یکسر	دستان کتاب تمام سراسر

(گ ۲)

برگردان: تمام دعوی کربلا را بازگو می‌کنم؛ نبرد شاه حسین (ع)، آن شاه برجسته. / دعوی کربلا را به گویش گورانی می‌سرایم؛ باشد که دوستان عزیز آن را بخوانند و بتوانند از معنای کتاب آگاهی یابند. / [بدون تردید] هرکسی آگاه و با درایت باشد، [پس از خواندن کتاب، از غم و اندوه] دلش سوخته و کباب خواهد شد. / تمامی رویدادهای این کتاب را از روی «روضه احباب» [روضه‌الاحباب؟] از نو و دوباره بازگو می‌نمایم. سراینده ناشناس در پایان منظومه نیز، اثر خود را «دعوی کربلا» نامیده است:

اینه چند وختن ای رنجه بردم «دعوی کربلا» به نظم آوردم

برگردان: اکنون مدتی است که این رنج و زحمت را متحمل شده‌ام و دعوی کربلا را منظوم ساختم (حسینی آباریکی، ۱۳۹۴: ۱۶۰ و ۱۶۱). لازم به ذکر است که مظهر ادوای این منظومه را تصحیح و ترجمه کرده، و بنیاد پژوهش‌های اسلامی آن را در سال ۱۳۹۴ خ. منتشر ساخته است.

۶-۲ - ضریرنامه

منظومه دینی ضریرنامه منسوب به ملا نورعلی ورمزیاری است که خلیل بیگزاده و سمیه عرفانی آن را معرفی کرده‌اند. متن تصحیح‌شده آن دارای ۳۱۳۷ بیت است که به گویش گورانی سروده شده است. نسخه با نامه

فرستادن مردم کوفه به حضرت امام حسین(ع) به جهت بیعت آغاز می‌شود و پس از شرح واقعه عاشورا و قیام ضریر، با مرگ یزید به انجام می‌رسد (بیگزاده و عرفانی، ۱۳۹۲: ۳۰-۳۲).

در منظومه ضریرنامه آمده است که چون حضرت سیدالشهدا و یارانش در کربلا به شهادت رسیدند و امام سجاد(ع)، حضرت زینب(س) و خاندان امام(ع) به اسارت درآمدند، سپاهیان ابن زیاد آنها را به شام می‌برند. کاروان زینب(س) در مسیر شام به شهر عسقلان می‌رسند، شهری که ساکنان آن جز بازرگانی به نام ضریر، مطیع یزید هستند. دوستداران آل علی(ع) به پیشنهاد ضریر به خون‌خواهی امام حسین(ع)، بر ضد یزید قیام می‌کنند و روزی که یزیدیان به نماز جمعه می‌ایستند، به مسجد حمله می‌کنند و تمام کافران به ظاهر مسلمان را به قتل می‌رسانند. هنگامی که اسرا را نزد یزید می‌برند، او به ساحت مقدس امام(ع) توهین می‌کند و با این کار، سبب خشم امام سجاد(ع) و سخنرانی تاریخی حضرت زینب(س) می‌شود که موجب رسوایی بنی‌امیه شد. مصیب، محمد حنفیه و عمر، برادران امام حسین(ع) که در هنگام واقعه عاشورا در دیگر سرزمین‌های قلمرو اسلام فرمانروایی می‌کردند، با همراهی ابراهیم بن مالک اشتر و پسر عمویشان، فضل، برای مبارزه با یزید عازم دمشق می‌شوند. زمان ورود ایشان به دمشق، ضریر با سپاهی که فراهم کرده بود، مبارزه با امویان را آغاز کرده و تعداد زیادی از دشمنان را کشته بود. هنگامی که سرداران سپاه اسلام (محمد حنفیه، ضریر، مصیب، عمر بن علی، فضل، ابراهیم و...) وارد میدان می‌شوند، یزید با دیدن آنها راهی جز فرار نمی‌یابد؛ پس یک نفر از لشکریان را به جای خود نهاده، و از معرکه می‌گریزد و به قلعه‌ای در لبنان پناه می‌برد. او در قلعه دچار بیماری لاعلاجی می‌شود. پزشکان از درمان او عاجز می‌شوند؛ جز پزشک ماهری از مصر که می‌تواند یزید را مداوا کند. پزشک چون متوجه می‌شود یزید مسبب واقعه کربلاست، از درمان او خودداری می‌کند. بیماری یزید به گونه‌ای است که در بدن او عقرب زندگی می‌کند. عمرو عاص خوردن عرق و شراب را تنها راه نجات یزید می‌داند و او را به این کار مجاب می‌کند. سرانجام یزید به سبب زیاده‌روی در مصرف

مشروبات به درک واصل می‌شود (همان: ۳۲ و ۳۱). لازم به ذکر است خلیل بیگ‌زاده و سمیه عرفانی در مقاله خود، زادگاه ملاً نورعلی - «ورمزیار» - را روستایی در بخش زرواتیه از توابع بدره عراق دانسته‌اند (همان: ۳۲)؛ در حالی که بایسته است این روستا را همان ورمزیار از توابع شهرستان سنقر و گلیایی دانست که در آن‌جا شاعران گورانی سرای زیادی زندگی کرده‌اند (نک: حسینی آباریکی، ۱۳۹۴: ۱۶۱-۱۶۳). روایت داستانی دیگری از ضریر [ضریرنامه] به گردی گورانی در کتابخانه دولتی برلین به شماره Hs./ 9773 or. نگهداری می‌شود که از آغاز افتادگی دارد. با توجه به محتوای منظومه، این نسخه نیز روایتی دیگر از داستان ضریر/ زریر است. این نسخه دارای ۷۳ برگ است و در هر صفحه یازده الی سیزده بیت به خط تحریری کتابت شده است. متن با ابیات ذیل شروع می‌شود:

شیعه ضریر بی ژ مال [و] جه جان سر مَدَا و سنگ پری اسیران
شیعه او خاصن دایم مؤمن بو جان اولادش جه رای حسین بو

برگردان: شیعه، ضریر بود که از مال و جان خود [مایه می‌گذاشت]؛ و برای اسیران کربلا بی‌تابی می‌کرد و سرش را به سنگ می‌کوبید. / شیعه‌ای خوب است که پیوسته مؤمن باشد و جان اولادش را در راه امام حسین (ع) فدا کند.

منظومه با بیت زیر به پایان می‌رسد:

شیعه‌گان مؤمن جگر پاره بین و سوز درون دل آواره بین
برگردان: شیعیان مؤمن و [در اندوه شهادت کربلا و اسارت اهل بیت (علیهم‌السلام)] جگرسوخته بودند. گویی از فراوانی سوز درون بسان آوارگان بودند.

سراینده منظومه نامشخص است؛ اما کاتب در ترقیمه نسخه خود را «محمد ولی فرزند عبدالکریم خان ساکن قریه شیخ جعفر» (= روستایی از توابع بخش سریش‌آباد، شهرستان قروه در استان کردستان) معرفی کرده است: «خداوند تبارک و [تعالی] شیعه روضه‌داران و اهل گریه‌کنان به حق امیرمؤمنان از قیامت سرافراز و روسفید باشند. تمت الکتاب به امر

ملک الوهاب به خط حقیر سر تا پا تقصیر محمدولی ابن عبدالکریم خان ساکنه قریه شیخ جعفر از جهت نورچشمی ارجمند عزیزم اسمائیل ولد صدق کدخدا [...] تمام شد [...] غره شعبان ۱۳۴۶» (حسینی آباریکی، همان: ۱۶۳).

۷-۲- فتح خیبر

درون‌مایه این حماسه دینی، پرداختن به وقایع غزوه خیبر در زمان پیامبر (ص) و نیز رشادت‌های علی (ع) است. داستان «فتح خیبر»، یک واقعه تاریخی را روایت می‌کند که میان مسلمانان و یهودیان خیبر روی داده است. صاحب مغازی درباره این غزوه نوشته است: «گویند پیامبر (ص) در ماه ذیحجه سال ششم از حدیبیه به مدینه مراجعت فرمود و تمام آن ماه و محرم را در مدینه اقامت کرد و در صفر سال هفتم، و هم گفته شده است که در آغاز ربیع‌الأول آن سال عازم خیبر شدند» (واقدی، ۱۳۶۲: ۱/۲: ۴۸۲). برای مشاهده جزئیات تاریخی این غزوه می‌توان به کتاب مغازی (۱/۲: ۴۸۱-۵۳۸) مراجعه کرد؛ اما منظومه گورانی، آمیخته‌ای از واقعیت و حماسه است و بسیار از حماسه ملّی ایران و نیز منظومه‌های دینی فارسی تأثیر پذیرفته است. از داستان فتح خیبر دو دست‌نویس گورانی موجود است:

الف- نسخه کتابخانه ملّی

در کتابخانه ملّی، نسخه‌ای از «فتح خیبر» گورانی (۴۹ الف-۹۸ ب) به شماره ۵-۹۴۸۹/۲ محفوظ است که در مجموعه‌ای پس از منظومه گورانی «دقایق الاخبار فی ذکر الجنه و النار» آمده است. منظومه فتح خیبر در ۹۳ صفحه - در هر صفحه چهارده بیت- به خط نستعلیق کتابت شده است. در ترقیمه، کاتب نوشته است: «تمت الكتاب المسمّا به فتح خیبر لاجل اخوی عزیز محمدصالح پسر صوفی شکرالله به شرط این که به سعی کلی او ابا نماید و شرط خودش به جا آورد در تاریخ ۱۳۰۹؛ امید که سهو غلط را عفو نماید در غایت استعجال تحریر پذیرفت». در سرنویس نسخه

عنوان منظومه چنین آمده است: «هذا كتاب فتح الخيبر ربّ تمّم بالخير و العافيه»؛ سپس منظومه بعد از «بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين و بالله توفيق» با بیت ذیل آغاز می‌شود:

ابتدا به نام خداوند کُلّ آگادار سرّ مخفیّات دل

برگردان: نخست به نام خداوند کُلّ؛ [آن‌که] از رازهای پنهان دل آگاه است.

و انجام پیش از بیت معروف «هزاران درود هزاران سلام/ ز ما بر محمّد علیه السّلام»:

تمام گردمان جه نو ای دفتر ناممان نیا و فتح الخيبر
برگردان: این دفتر را از نو تمام کردیم و نام آن را «فتح خیبر» گذاشتیم.

ب- نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی

در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نیز نسخه‌ای از این منظومه گورانی با نام «غزوات فتح الخيبر» به شماره ۹۷۷۷ نگهداری می‌شود. این نسخه دارای ۳۶ برگ (۷۰ صفحه) است که در هر صفحه آن به طور میانگین شانزده الی هجده بیت به خط نستعلیق تحریری کتابت شده است. کاتب در ترقیمه، نام خود و تاریخ کتاب را بدین گونه آورده است: «از دست سید نوری ابن شیخ عبدالرحمن عازه‌بانی سنه ۱۲۶۶». دست‌نویس پس از عنوان «بسم الله الرحمن الرحيم»، با بیت زیر آغاز شده است:

ابتدا به نام خداوند کُلّ آگادار سرّ خیالان دل

برگردان: ابتدا به نام خداوند کُلّ؛ [آن‌که] از رازهای پنهان و خیال‌های دل آگاه است.

انجام افتاده:

حضرت و فتوای آیهی قرآنی پی صلح یاران قرعه‌ی نهانی...
برگردان: حضرت با فتوای آیه قرآن، برای دوستی و صلح یاران قرعه‌ی نهانی [مرحمت فرمود].

۸-۲- محمد حنیفه

در ادب فارسی، زندگانی محمد حنیفه دست‌مایه سرایش منظومه‌هایی مذهبی و حتی عاشقانه شده است؛ چنان‌که مضمون منظومه زیغنون‌نامه، محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۴۱۷۲، داستان خیالی عاشق شدن محمد بن حنیفه به دختری به نام زیغنون است. در این منظومه، زیغنون شرح دلاوری پسر حیدر کرار (= محمد حنیفه) را از زبان پدرش، شاه ارم، می‌شنود و سخت مشتاق نبرد با او می‌شود. سرانجام در ماجرای رزمی دل‌باخته محمد بن حنیفه می‌شود. از سوی دیگر، محمد هم که دلاوری و شجاعت زنی را در نبرد با شیرمردان سپاه خود سخت پسندیده است، شیفته او می‌شود. در واقع، داستان منظومه زیغنون‌نامه، شرحی است در بیان مشکلاتی که این دو در راه رسیدن به هم متحمل می‌شوند (نک: شکوفگی، ۱۳۹۴: ۳۶). در ادب کردی، داستان دلاوری‌های محمد حنیفه در میان مردم مورد توجه بوده است؛ چنان‌که «بیت محمد حنیفه»- که آمیخته‌ای از نظم و نثر به گویش سورانی است- تاکنون به جای مانده و روایت آن را به «علی به‌رده‌شانی» بیت‌خوان معروف نسبت داده‌اند (فتاحی قاضی، ۱۳۴۴: ۵۲۲). برای آشنایی بیشتر با «بیت» و انواع و ویژگی‌های آن، نک: (میکائیلی، ۱۳۹۴: ۵۱-۷۶).

افزون بر بیت یادشده، منظومه‌ای گورانی از زندگانی و نبردهای «محمد حنیفه» (= محمد بن علی (ع)) در دست است که به کردی «محمد حنیفه» خوانده می‌شود. در این منظومه، علی (ع) پس از رخصت از پیامبر (ص) برای تصرف ممالک روم عازم می‌شود و در آن‌جا با دختر قیصر روم که «حنیفه» نام دارد و با سپاهیان پدر به نبرد آمده است، می‌جنگد و بر او چیره می‌شود. سرانجام حنیفه مسلمان می‌شود و به نکاح علی (ع) درمی‌آید و حاصل این ازدواج، «محمد» است. محمد چونان پهلوانان شاهنامه، به زودی می‌بالد و نموی اسطوره‌ای دارد. او در نبردها شرکت می‌کند و دلاوری‌ها از خود نشان می‌دهد، تا این‌که در یکی از نبردها عاشق «شعری بنت معتصم» می‌شود و با پدر وی می‌جنگد. محمد در تنگنا قرار می‌گیرد، تا این‌که علی (ع) به یاری او می‌شتابد. سرانجام معتصم و شعری مسلمان

می‌شوند و محمد به وصال دختر می‌رسد. از منظومه «محمد حنیفه» گورانی، سه نسخه خطی در کتابخانه مجلس شورای اسلامی و یک نسخه در کتابخانه دولتی برلین به نشان‌های ذیل محفوظ است:

الف- نسخه نخست، در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۸۷۸۳ نگهداری می‌شود که پس از عنوان «بسم الله الرحمن الرحيم»، نام منظومه چنین آمده است: «هذا كتاب محمد حنیفه». این نسخه ۳۴ برگ دارد و در هر صفحه به صورت میانگین دوازده بیت با خط نستعلیق کتابت شده است. از سراینده اثر در این نسخه نشانی مشهود نیست؛ اما کاتب خود در ترقیمه نوشته است: «این کتاب محمد حنیفه تمت شد از دست کاکه حمه پسر صالح آقا حسین و سلام؛ تحریر شد فی یوم دوشمه شهر رجب المرجب و سلام ۱۳۱۸ [هجری]». آغاز:

یا خدای صبور یا خدای سرپوش، ستار صبور

انجام:

محمد چنی شعری گلندام شین و لای رسول علیه السلام

برگردان: محمد با شعری گلندام به نزد رسول علیه السلام رفتند.

ب- نسخه دوم کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۹۵۰۳ و با نام «جنگ ابوحنیفه با شاه روم» ثبت شده است. این نسخه دارای ۲۸ برگ است و در هر صفحه چهارده بیت با خط نستعلیق تحریری نوشته شده است. ابیاتی از آغاز منظومه افتاده و کاتب در ترقیمه نام خود و تاریخ کتابت را قید کرده است: «تمت شد به دست حقیر فقیر محی الدین پسر سید عبدالقادر در قریه سیور سکونت داریم؛ سنه ۱۳۲۵ [هجری]». آغاز افتاده:

به خوان نعمت خلیل اللهت به گران نور خورشید و ماهت
برگردان: [قسم] به خوان نعمت ابراهیم خلیل اللهت؛ [قسم] به گرمی
نور خورشید و ماهت.

انجام منظومه:

رسول سرور هر دوشان به هم مبارکش وات کیاست و حرم
برگردان: رسول سرور (ص) به هر دوی آنها تبریک گفت و آنان را به حرم
فرستاد.

سپس کاتب سه بیت از خود بر منظومه افزوده است:
تمام شد تمام به آه و زاری به آه و زاری دل بی‌قراری
اسم مشهورن به محی‌الدین نام مکرون زاری هر صبح تا به شام
جه سیور دا تمام بی تمام بر محمد بو صلوات و سلام

برگردان بیت دوم و سوم: اسم من مشهور به «محی‌الدین» است و از
صبح تا به شام زاری می‌کنم. / [کتابت منظومه] در «سیور» پایان پذیرفت؛
بر محمد (ص) صلوات و سلام باد.

پس از آن، بیت مرسوم «هزاران درود هزاران سلام/ ز ما بر محمد علیه
السلام» را آورده است.

ج- نسخه سوم کتابخانه مجلس شورای اسلامی نیز به شماره ۹۷۸۱
و با عنوان «داستان محمد حنیفه» ثبت شده است. آغاز نسخه افتاده، و
نوزده برگ از آن باقی مانده است. بسیاری از صفحات نسخه، دارای لک
و خط‌خوردگی است و خط کاتب نیز که به صورت تحریری نوشته شده،
اغلب ناخوانا و نامرتب است. آغاز افتاده:

خلیفه جه رسول گفت و گو شَنَفَت وَ بِي پَا و سَر وَ آسْتَانِش كُفَت

برگردان: حنیفه که این سخنان را از رسول (ص) شنید، از جان و دل (=)
مفهوم کنایی «و بی پا و سر» به خاک پای ایشان افتاد.
انجام پیش از بیت معروف و مرسوم «هزاران درود هزاران سلام/ ز ما بر
محمد علیه السلام»:

شعری دیش جمال رسول سرور كُفَت نَه خَاك پَاش وِیْنَه‌ی قَرَص حُور
برگردان: شعری که جمال رسول سرور (ص) را دید، همانند قرص
خورشید به خاک پای ایشان افتاد.

(د) نسخه دیگری از این منظومه، در مجموعه‌ای به شماره Ms. or. oct./

1173/ در کتابخانه دولتی برلین نگهداری می‌شود. پس از عبارت «بسم الله الرحمن الرحيم» نام منظومه «هذا كتاب محمد حنيفه» آمده است. نسخه دارای ۲۹ برگ و به خط نستعلیق شکسته کتابت شده است. نشانی از سراینده، کاتب و تاریخ کتابت از نسخه به دست نمی‌آید؛ اما در بخش دیگری از مجموعه که اشعار شاعران گورانی سرای به خط کاتب همین منظومه آمده، او خود را «ولیکرم/ ویسکرم» و تاریخ کتابت را «۱۷ شهر شوال المکرم ۱۳۱۷ [هجری]» ذکر کرده است. بیت نخست منظومه با آغاز نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۸۷۸۳ و بیت آخر با بیت پایانی نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۹۵۰۳ برابر است.

۲-۹- میرحمزه عرب

شرح دلاوری‌ها و نبردهای حمزه (ع) - عموی پیامبر (ص) - در ادب فارسی و گردی دست‌مایه قریحه شاعری و داستان‌پردازی سراینندگان قرار گرفته است. روایت گورانی همچون گزارش فارسی، سرگذشت حمزه سیدالشهدا در دربار انوشیروان و عشق او به دختر پادشاه ایران را نقل کرده است. استادانی چون محمدجعفر محجوب، مجدالدین کیوانی و مهران افشاری صاحبقران‌نامه را شکل منظوم حمزه‌نامه (= قصه حمزه/ رموز حمزه) دانسته‌اند؛ اما استاد ذبیح‌الله صفا و حسین رزمجو وقایع صاحبقران‌نامه را به حمزه پسر آذرک شاری نسبت داده‌اند (نک: شهبازی، ۱۳۹۳: ۶۹). تا جایی که نگارندگان آگاهی دارند، روایت گورانی میرحمزه عرب تاکنون چاپ نشده و سه نسخه خطی از آن در دست است:

الف- نسخه‌ای از این داستان به شماره /Hs. or. 13922/ در کتابخانه دولتی برلین موجود است. این نسخه ۴۷ برگ دارد و خط آن نستعلیق تحریری است که گاه به تعلیق نزدیک می‌شود. نسخه‌ای است دارای جدول سه‌ستونی که هر ستون شامل دوازده تا چهارده بیت است. نسخه عاری از آرایش و کتیبه آغاز آن ساده است. در پایان نسخه، صاحب کتاب «محمد سمین» معرفی شده، و کاتب در ترقیمه نوشته است: «تمت بخیر از تاریخ یوم دوشنبه ۶ جمادی‌الثانی ۱۲۶۶ از دست حقیر فقیر محمود

محمدی حکاک سنندجی». عنوان کتاب در ابتدای نسخه، چنین آمده:
 «هذا كتاب ميرحمزة عرب»؛ و منظومه پس از «بسم الله الرحمن الرحيم»،
 با بیت ذیل آغاز شده است:

پادشای بی‌باک غفور و غفار ستار سرپوش واحد القهار

برگردان: [خداوند] پادشاهی بی‌باک، غفور و غفار و نیز ستاری سرپوش
 و واحد القهار است.

منظومه با بیت ذیل پایان یافته است:

شاه نوشیروان به مراد یاوان به زور بازوی حمزه و غلامان

برگردان: شاه نوشیروان با زور بازوی حمزه و غلامان به مراد خود رسید.
 و پس از آن، کاتب چهار بیت از خود بر منظومه افزوده است.

ب- نسخه‌ای دیگر از این منظومه در «مجموعه شعر کردی» محفوظ
 در کتابخانه ملی به شماره ۹۲۵۱-۵ به خط نستعلیق آمده است. تاریخ
 سرایش منظومه، ۱۲۵۹ ق. و نام سراینده «صیدی» ذکر شده است:

هزار و دوصد پنجاه چنی نو چه سنه‌ی تاریخ هجرت موپرو...
 ای بنده‌ی ذلیل صیدی کمترین چه بیت‌الاحزان نشتن و غمگین

برگردان: [اینک] هزار و دویست و پنجاه و نه سال از تاریخ هجرت
 می‌گذرد. / این بنده ذلیل و کمترین «صیدی» است که در بیت‌الاحزان
 خود غمگین نشسته است.

شایان ذکر است این ابیات در نسخه کتابخانه دولتی برلین (گ ۳a)
 نیز با اندکی تغییرات آمده، و به جای «صیدی»، «صدی» ضبط شده
 است. آغاز:

کارت بی‌طور بی‌همتای جلیل اوسا دمای نوح یاوا به خلیل
 برگردان: تقدیر تو چنان بود ای [خداوند] بی‌همتای باشکوه، که
 [پیامبری] پس از نوح (ع) به خلیل (ع) برسد.
 انجام:

ایمجار نوبه بی‌آما به جولان عمره مرقصا پی شادی دلان

برگردان: پس از آن، هنگامه نشاط فرارسید؛ عمره برای شادی و خوشحالی دل‌ها (= همگان) می‌رقصید.

ج) نسخه سوم این منظومه دینی با شماره ۹۷۸۰ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود. سرنویس نسخه پس از عنوان «بسم الله الرحمن الرحيم»، «کتاب میرحمزه عرب» نوشته شده است. این نسخه که انجام آن افتاده، در ۳۲ برگ و به خط نستعلیق تحریری کتابت شده است. ابیات ابتدایی نسخه که در مناجات خداوند است و در نسخه‌های کتابخانه دولتی برلین و کتابخانه ملی آمده، در این نسخه دیده نمی‌شود و منظومه با بیت ذیل آغاز می‌گردد:

یا رب به حاجت رسول زمان کتاب حمزه بکرین بیان

برگردان: خداوندا به حق رسول زمان (ص)، کتاب حمزه را بیان می‌کنم.
و انجام افتاده:

او شو به عمره شاد بین سراسر سحر زو حمزه فرمان دا لشکر

برگردان: همگی آن شب با عمره شاد بودند؛ هنگامه سحر، بی‌درنگ حمزه به لشکر فرمان داد که...

۳- نتیجه‌گیری

حماسه‌های دینی‌ای که در ادبیات کُردی گورانی وجود دارند، در شمار حماسه‌های مصنوع قرار می‌گیرند و شجاعت و دلاوری حیدر کرار و پشتیبانی و فرمان‌برداری بی‌دریغ آن حضرت از پیامبر (ص)، پیرنگ اصلی بیشتر آنهاست. سرچشمه روایت این منظومه‌ها بیشتر حماسه‌های دینی فارسی و روایت‌های پیرامون نبردهای علی (ع) و دیگر صحابه است. در این پژوهش، حماسه‌های دینی گورانی و دست‌نویس‌های آنها معرفی شد و تردیدی نیست که پژوهشگران حوزه حماسه‌پژوهی در ادب گورانی، می‌توانند با سنجش روایت حماسه‌های دینی گورانی و حماسه‌های دینی

فارسی، دیدگاه سراینندگان گورانی سرای را در بستر فرهنگ کردی نسبت به روایت‌های صدر اسلام و قهرمانی‌های علی (ع) و بزرگان دین، نمایان سازند. بسامد بالای دست‌نویس‌های موجود از حماسه‌های دینی گورانی، نشان از آن دارد که این روایت‌ها در میان مردم کرد مقبولیت داشته است و شاعران با توجه به این موضوع، کوشیده‌اند آنها را به زبان معیار ادبی مناطق گردنشین (= گورانی)، منظوم و یا بازآفرینی کنند.

منابع

الف- کتاب و مقاله

- بیدکی، هادی (۱۳۹۵). «کتاب‌شناسی توصیفی حماسه‌های خطی کردی در کتابخانه‌های ایران»، مجموعه مقاله‌های همایش شاهنامه پس از شاهنامه: بررسی سیر شاهنامه‌سرایی پس از شاهنامه فردوسی. به کوشش فرزاد قائمی. مشهد: به نشر، صص ۶۷-۹۰.
- بیگ‌باباپور، یوسف (۱۳۹۴). فهرست دست‌نویس‌های کردی، ارمنی و زبان‌های باستانی (عبری، اوستایی، پهلوی) در برخی کتابخانه‌های جهان. تهران: منشور سمیر.
- بیگزاده، خلیل و سمیه عرفانی (۱۳۹۲). «معرفی ضریرنامه ملا نورعلی ورمزیاری». ادبیات و زبان‌های محلی ایران زمین. سال سوم، شماره پنجم. صص ۲۹-۵۸.
- جعفریان، رسول و محمدباقر وثوقی (۱۳۹۳). تاریخ خلفا و مقتل امام حسین (ع): از نسخه خطی کتاب شده در چین. تهران: علم.
- چمن‌آرا، بهروز (۱۳۹۵). شانامه‌ی کوردی: رووسه‌م و زووراو. کرج: مانگ.
- حسینی آباریکی، سید آرمان (۱۳۹۴). «نگاهی به مرثیه‌های مذهبی در ادبیات کردی: مرثیه در رثای امام حسین (ع) و شهدای کربلا». صحیفه اهل‌بیت. سال اول، شماره دوم. صص ۱۵۵-۱۸۰.
- ذوالفقاری، حسن و بهادر باقری (۱۳۹۴). «مهم‌ترین ویژگی‌های

افسانه‌های پهلوانی ایرانی». مطالعات فرهنگ-ارتباطات. سال شانزدهم، شماره سی‌ام. صص ۷-۳۹.

رزمجو، حسین (۱۳۸۱). قلمرو ادبیات حماسی ایران. ج ۲. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.

روضه‌الاحباب: روایتی داستانی و منظوم در مقتل امام حسین (ع). (۱۳۹۴). مصحح و مترجم مظهر ادوای. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی. شکوفگی، حامد (۱۳۹۴). «معرفی و بررسی زیغون‌نامه: حماسه دینی عاشقانه در قرن هشتم هجری». پیام بهارستان. سال هفتم، شماره ۲۵. صص ۳۳-۴۸.

شهبازی، اصغر (۱۳۹۳). «حماسه‌سرایی دینی در ادب فارسی». آینه میراث. شماره ۵۵. صص ۱۸۳-۲۱۰.

صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۳). حماسه‌سرایی در ایران. چاپ چهارم. تهران: امیرکبیر.

فتاحی قاضی، قادر (۱۳۴۴). «چند بیت گردی: بیت محمد حنیفه»، زبان و ادب فارسی (نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز). سال هفدهم، شماره چهارم. صص ۵۲۲-۵۲۹.

کزازی، میرجلال‌الدین (۱۳۷۶). رؤیا، حماسه، اسطوره. چاپ دوم. تهران: مرکز.

کندوله‌ای، الماس‌خان (۱۳۹۷). دیوان. مقدمه، تصحیح و تحقیق سید آرمان حسینی آباریکی. کرمانشاه: سرانه.

میکائیلی، حسین (۱۳۹۴). «بیت در ادب فولکلور گردی». پژوهشنامه ادبیات گردی. سال اول، شماره اول. صص ۵۱-۷۶.

واقدی، محمد بن عمر. (۱۳۶۲). مغازی: تاریخ جنگ‌های پیامبر (ص). ترجمه محمود مهدوی دامغانی. جلد دوم. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

ب- نسخه‌های خطی

جنگ ابوحنیفه با شاه روم، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۹۵۰۳، کاتب: محی‌الدین بن سید عبدالقادر، کتابت ۱۳۲۵ ق.

[جنگ‌نامه علی (ع) و طال مغربی]، دانش‌سرای عالی- کتابخانه میرزا

- عبدالعظیم خان قریب گرگانی، شماره ۱۹۱. [جنگ‌نامه علی (ع) و طال مغربی]، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۹۷۸۴، کتابت ۱۳۶۰ ق.
- [جنگ‌نامه علی (ع) و طال مغربی]، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، به شماره بازیابی ۵-۷۸۰۲، کتابت ۱۲۷۵ ق.
- جنگ‌نامه امیرالمؤمنین علی (ع)، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، به شماره بازیابی ۲۴۳۰۴/۲.
- جنگ‌نامه حیدر، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، به شماره بازیابی ۵-۹۴۹۸.
- خاوران، کتابخانه دولتی برلین، شماره Hs. or. 13922، کاتب: محمود محمدی حکاک سنندجی، کتابت ۱۲۶۶ ق.
- [خاوران‌نامه]، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، به شماره دستیابی ۵-۲۲۱۲۷.
- خاور زمین، کتابخانه دولتی برلین، شماره Hs. or. 9778، کاتب: محمدرحیم ولد کریم، کتابت ۱۳۳۳ ق.
- داستان محمد حنفیه، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۹۷۸۱.
- رعد جندی، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، به شماره بازیابی ۵-۷۸۰۵، کتابت: ۱۲۷۸ ق.
- روضه‌الاحباب [دعوی کربلا]، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۱۳۷۲۱.
- شاه مغرب زمین، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، به شماره بازیابی ۵-۹۴۹۵.
- [ضریرنامه]، کتابخانه دولتی برلین، شماره Hs. or. 9773، کاتب: محمدولی بن عبدالکریم خان، کتابت ۱۳۴۳ ق.
- خالد بن ولید و حضرت علی (ع)، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۹۷۸۲، کاتب: عبدالرحمن ابن شیخ مصطفی کلانی، کتابت ۱۳۲۷ ق.
- [خالد بن ولید و حضرت علی (ع)]، کتابخانه مجلس شورای اسلامی،

شماره ۱۷۶۸۰.

[خالد بن ولید و حضرت علی (ع)]، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، به شماره بازیابی ۹۲۵۱/۱۱.

غزوات فتح الخیبر، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۹۷۷۷، کاتب: سید نوری ابن شیخ عبدالرحمن عازهبانی، کتابت ۱۲۶۶ ق. فتح الخیبر، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، به شماره بازیابی ۹۴۸۹/۲، کتابت ۱۳۰۹ ق.

مجموعه شعر [جنگ‌نامه علی (ع) و طال مغربی (۱۲۷-۱۴۷)]، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، به شماره بازیابی ۹۲۵۱/۳، کتابت ۱۳۰۰ ق. مجموعه شعر [خاورنامه (گ ۹-۱۲۶)]، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، به شماره بازیابی ۹۲۵۱/۲، کاتب: ملا محمد کریم فرزند ملک محمد، کتابت ۱۲۹۶ ق.

مجموعه شعر [میرحمزه عرب]، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، به شماره بازیابی ۹۲۵۱/۳.

محمد حنیفه، کتابخانه دولتی برلین، شماره Ms. or. oct. 1173، کاتب: ولیکرم، کتابت ۱۳۱۷ ق.

محمد حنیفه، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۱۸۷۸۳، کاتب: کاکه حمه پسر صالح آقا حسین، کتابت ۱۳۱۸ ق.

میرحمزه عرب، کتابخانه دولتی برلین، شماره Hs. or. 13922، کاتب: محمود محمدی حکاک سنندجی، کتابت ۱۲۶۶ ق.

میرحمزه عرب، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۹۷۸۰.